

Fornleifakönnun vegna framkvæmda á Geirseyri við Patreksfjörð III

Margrét Hrönn Hallmundsdóttir

September 2013

NV nr. 19-13

EFNISYFIRLIT

EFNISYFIRLIT	2
INNGANGUR.....	3
1.1 PATREKSFJÖRÐUR	3
1.1.1 SAGA GEIRSEYRAR.....	3
2. MARKMIÐ OG AÐFERÐIR	4
2.1 TILGANGUR FORNLEIFASKRÁNINGA	4
2.2 AÐFERÐAFRÆÐI	6
SKRÁ YFIR FORNLEIFAR	6
3.2 GEIRSEYRI FORNLEIFAR.....	6
NIÐURSTÖÐUR	12
HEIMILDASKRÁ.....	12

INNGANGUR

Að beiðni Guðmundar Pálssonar hjá Framkvæmdasýslu ríkisins gerði fornleifadeild Náttúrustofu Vestfjarða frekari fornleifakönnun á deiliskipulagsreit ofan við Strandgötu á Patreksfirði. Leiðagarðar vegna sjóflóðavarna eru einnig fyrirhugaðir á svæðinu.

Athuganir hafa verið gerðar á svæðinu 2011 (Margrét Hrönn Hallmundsdóttir 2011a, 2011b) og 2013 (Margrét Hrönn Hallmundsdóttir 2013).

Innan deiliskipulagsreitsins eru íbúðarhúsið Hlíðarskjálfi, félagsheimili og tjaldsvæði.

Að kröfu Minjavarðar Vesturlands, Magnúsar Sigurðssonar, átti að gera könnunarskurði í minjar til að kanna hvort eldri minjar væru undir þeim sem skráðar voru innan deiliskipulagsreits. Gerðir voru fjórir könnunarskurðir þann 15. ágúst og að rannsókninni unnu Margrét Hallmundsdóttir og Rúna Þráinsdóttir fornleifafræðingar frá Náttúrustofu Vestfjarða. Skýrslugerð annaðist Margrét Hallmundsdóttir.

Kaupstaðurinn Patreksfjörður er á jörðum Vatneyrar og Geirseyrar. Svæðið sem var skoðað er í landi jarðarinnar Geirseyrar.

Athuganir hafa verið gerðar

1.1 PATREKSFJÖRÐUR

1.1.1 SAGA GEIRSEYRAR

Í jarðabók Árna og Páls segir að á Geirseyri hafi verið bænhús sem er fyrir löngu eyðilagt¹. Patreksfjörður var áður kenndur við Vatneyri. Þar hefur verið verslað frá fornu fari og er eyrarinnar fyrst getið í heimildum árið 1570². Einnig var stunduð verslun frá Geirseyri og var byggðin öll kölluð Eyrar um nokkurt skeið. Í gegnum aldirnar hafa norskir, enskir, þýskir og danskir kaupmenn siglt til Vatneyrar og árið 1604 gerðu Danir Vatneyri að viðurkenndum verslunarstað³.

Fram til ársins 1907 tilheyrði Patreksfjörður sveitarfélaginu Rauðasandshreppi. Það ár var kaптúnið, þ.e. Geirseyri og Vatneyri, tvær bújarðir. Verslun og útgerð var rekin bæði

¹ Árna Magnússonar og Páls Víталín . 1938,bls. 332.

² Íslenskt fornbréfasafn. 15 bindi. 1947-50, bls 511.

³ Jón J. Aðils. 1971 bls 76.

á Geirseyri og Vatneyri . Það var ekki fyrr en á síðustu árum 19. aldar að fólki fór að fjölga á Patreksfirði, en þó aðallega upp úr aldamótum þegar að útgerð þaðan eflist. Árið 1890 eru á Vatneyri 39 manns, en á Geirseyri 49, samtals 88 manns. Árið 1910 bjuggu á Patreksfirði 475 manns, 1920 436 manns og 1930 606 manns.

Á Patreksfirði er mjög góð höfn frá náttúrunnar hendi og sigling á fjörðinn hrein og auðveld. Veðursæld er mikil þegar til hafnar er komið. Þangað hefur því verið siglt frá landnámsöld og kaupmenn haft aðstöðu sína á Vatneyri frá því að byggð festist í nágrenni staðarins. Vitað er að á liðnum öldum hafa siglt þangað norskir, þýskir og danskir kaupmenn og stundað þar verslun. Fram til 1836 var Vatneyri einn hinna svokölluðu „autoriseruðu út- liggjarastaða“, en þá breyttist heitið í „autoriseraður höndlunarstaður“. Árið 1877 var með lögum ákveðið að reka mætti verslun á Geirseyri við Patreksfjörð þannig „að Geirseyri og hinn eldri verslunarstaður, Vatneyri, voru álitnir sem einn verslunarstaður“ — eins og það er orðað. Eftir þetta var kaupúnið stundum kallað Eyrar af íbúum nágrennasveitanna. Einkum var sumu sveitafólki, sem fór þangað í kaupstað, tamt í munni að segja: „Ég er að fara á Eyrar“ eða „ég er að koma af Eyrum.“ Kaupúnið var þó víðast kallað Patreksfjörður og lagðist nafnið Eyrar fljótlega af.

Um síðustu aldamót 1900 voru tveir kaupmenn á Patreksfirði. Á Geirseyri sat Markús Snæbjörnsson. Hann var eigandi jarðarinnar og rak þaðan nokkra útgerð og verslun. Hann átti verslunarskip, sem var í förum til útlanda. Sagt er að hann hafi oft verið sjálfur í förum með skipi sínu.

2. MARKMIÐ OG AÐFERÐIR

2.1 TILGANGUR FORNLEIFASKRÁNINGA

Í lögum um menningarminjar nr. 80 29. júní 2012. segir að lögin eigi að tryggja eftir föngum verndun menningarsögulegra minja í eigin umhverfi og að íslenskum menningararfi verði skilað óspilltum til komandi kynslóða. Eins eiga lögin að auðvelda aðgang að minjunum, kynna þær þjóðinni og greiða fyrir rannsóknum. Þá er fornleifaskráning bundin skipulagsgerð skv. lögnum, en í 16. gr. segir: „Skylt er að fornleifaskráning fari fram áður en gengið er frá svæðisskipulagi, aðalskipulagi eða deiliskipulagi eða endurskoðun þess og skal sá sem ber ábyrgð á skipulagsgerð í samræmi við skipulagslög standa straum af kostnaði við skráninguna.“

Í 3. grein laganna eru fornleifar skilgreindar sem: „Fornleifar teljast hvers kyns mannvistarleifar, á landi, í jörðu, í jökli, sjó eða vatni, sem menn hafa gert eða mannaverk eru á og eru 100 ára og eldri, svo sem:

- a. búsetulandslag, skrúðgarðar og kirkjugarðar, byggðaleifar, bæjarstæði og bæjarleifar ásamt tilheyrandi leifum mannvirkja og öskuhauga, húsaleifar hvers kyns, svo sem leifar kirkna, bænhúsa, klaustra, þingstaða og búða, leifar af verbúðum, naustum og verslunarstöðum og byggðaleifar í hellum og skútum,
- b. vinnustaðir þar sem aflað var fanga, svo sem leifar af seljum, verstöðvum, bólum, mógröfum, kolagröfum og rauðablæstri,
- c. tún- og akurgerði, leifar rétta, áveitumannvirki og aðrar ræktunarminjar, svo og leifar eftir veiðar til sjávar og sveita,
- d. vegir og götur, leifar af stíflum, leifar af brúm og öðrum samgöngumannvirkjum, vöð, varir, leifar hafnarmannvirkja og bátalægi, slippir, ferjustaðir, kláfar, vörður og önnur vega- og siglingamerki ásamt kennileitum þeirra,
- e. virki og skansar og leifar af öðrum varnarmannvirkjum,
- f. þingstaðir, meintir hörgar, hof og vé, brunnar, uppsprettur, álagablettir og aðrir staðir og kennileiti sem tengjast siðum, venjum, þjóðtrú eða þjóðsagnahefð,
- g. áletranir, myndir eða önnur verksummerki af manna völdum í hellum eða skútum, á klettum, klöppum eða jarðföstum steinum og minningarmörk í kirkjugörðum,
- h. haugar, dysjar og aðrir greftrunarstaðir úr heiðnum eða kristnum sið,
- i. skipsflök eða hlutar þeirra.

Fornminjar njóta friðunar nema annað sé ákveðið af Minjastofnun Íslands.

Í 21. grein laga um menningarminjar segir: „fornleifum, sbr. 3. mgr. 3. gr., jafnt þeim sem eru friðlýstar sem þjóðminjar og þeim sem njóta friðunar í krafti aldurs, má enginn, hvorki landeigandi, ábúandi, framkvæmdaraðili né nokkur annar, spilla, granda eða breyta, hylja, laga, aflaga eða flytja úr stað nema með leyfi Minjastofnunar Íslands.“

Þetta á við um allar fornleifar, óháð sérstakri friðlýsingu. Friðhelgi fornleifa er ekki háð því að þær séu þekktar eða hafi verið skráðar. Sú skylda hvílir á sveitarfélögum eða framkvæmdaaðilum að gera Minjavernd ríkisins viðvart ef fyrirsjáanlegt er að minjar spillist vegna hvers konar framkvæmda eða breytttrar landnotkunar (sjá 12.gr.). „Ef fornminjar sem áður voru ókunnar finnast við framkvæmd verks skal sá sem fyrir því stendur stöðva framkvæmd án tafar. Skal Minjastofnun Íslands láta framkvæma vettvangskönnun umsvifalaust svo skera megi úr um eðli og umfang fundarins. Stofnuninni er skylt að ákveða svo fljótt sem auðið er hvort verki megi fram halda og með hvaða skilmálum. Óheimilt er að halda framkvæmdum áfram nema með skriflegu leyfi Minjastofnunar Íslands (24 gr.)”

Eitt af markmiðum fornleifaskráningar er að koma í veg fyrir að minjar verði fyrir skemmdum af gáleysi eða nauðsynjalausu. Fornleifaskráning nýtist við minjavörslu þegar ákveða á

verndun á einstökum minjastöðum. Eins kemur hún að miklum notum vegna fyrirhugaðra framkvæmda. Þá er hægt að taka tillit til minjanna við skipulagsgerð og nýta þær í rannsókn eða kynningarskygni. Með fornleifaskráningu má einnig stórlega minnka líkur á að fornleifar komi óvænt í ljós við framkvæmdir sem gæti leitt til tafa á viðkomandi verki.

2.2 AÐFERÐAFRÆÐI

Aðferðafræði rannsóknarinnar byggir fyrst og fremst á fornleifaskráningu á vettvangi en að auki var farið yfir helstu heimildir um jarðirnar, s.s. örnefnaskrár, túnakort, jarðabækur og annað sem getur gefið vísbendingar um fornminjar.

Allir skráðir minjastaðir voru skráðir og mældir upp með Trimble pro uppmælingatæki og þeir skráðir ISNET hnitakerfi (íslenskt hnitakerfi). Minjastöðunum var lýst og ljósmyndir teknar af hverjum stað.

3. SKRÁ YFIR FORNLEIFAR

Hver sýsla hefur skammstafað heiti og hver jörð hefur tvö númer í fornleifaskránni. Númerin eru komin úr annars vegar landsskrá Fasteignamats ríkisins (Geirseyri 209334) og hins vegar í Jarðatali Johnsens frá 1847 (Geirseyri 209334-157). Síðan fær hver minjastaður raðnúmer í skránni (d. ÍS- Geirseyri 209334-157-002). Sé jörð með landsnúmer en ekki númer í Jarðatali Johnsens, flokkast allar fornleifar á jörðinni undir landsnúmer jarðarinnar og númer þeirrar jarðar er fornleifarnar tilheyrðu við ritun jarðatalsins. Minjar hafa áður verið skráðar á Geirseyri og fá því hlaupanda númer í samræmi við fyrri skýrslur.

3.1 GEIRSEYRI FORNLEIFAR

Geirseyri ÍS-209334- 157-020

Hlutverk: Rafstöð

Tegund: Rúst

Staðsetning: A 575042 N 270750

Staðhættir:

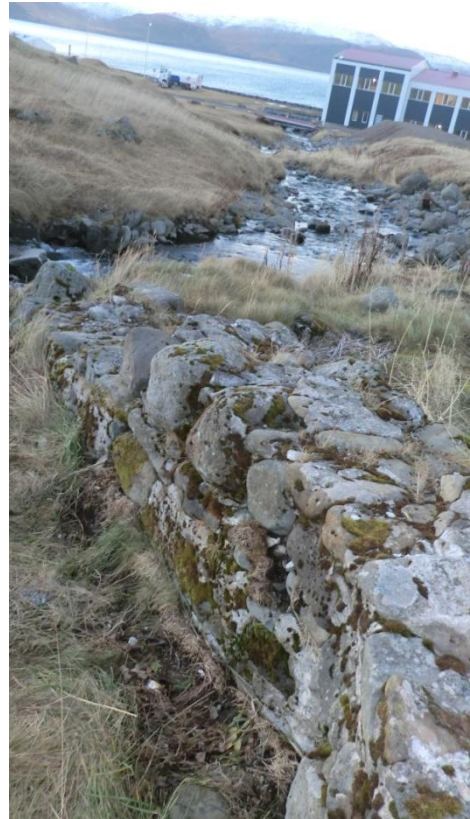
Rafstöð var reist á Geirseyri við Patreksfjörð og er hún ein af fyrstu á

Mynd 1. Rafstöðin á Geirseyri við Patreksfjörð sem Jóhannes Reykdal setti upp fyrir Pétur A. Ólafsson útgerðamann. Ljósmynd frá Ljósmyndasafni Reykjavíkur.

landinu. Þessi stöð á Patreksfirði var tekin í notkun í júní 1911 og heitir áin sem knúði vatnshverfilinn Litladalsá. Starfaði rafstöð þessi allt til ársins 1918 þegar ný rafstöð var tekin í notkun á sama svæði og dugði hún til raflýsingar sextán húsa á Geirseyrinni ⁴.

Minjalýsing: Sitt hvoru megin við Litladalsá má greina hleðslur. Sunnan megin árnar er hleðslan 9 metrar á lengd og norðan hennar 7 metrar. Hleðslurnar eru grjóthlaðnar en þó má sjá smá leifar af steypu. Líklegt að þetta tengist fyrstu rafstöðinni og á ljósmynd af rafstöðina má sjá að þetta eru undirstöður af brú við rafstöðina og grunnur hennar.

Mynd 2. Minjar frá fyrstu rafstöðinni frá 1911.

Fornleifarannsókn

Ljóst er af heimildum og ljósmyndum að mannvirki þetta er tengt rafstöðinni. Mannvirkið var ljósmyndað nákvæmlega og mælt inn með Trimble pro.

Geirseyri ÍS-209334- 157-021

Hlutverk: Rafstöð

Tegund: Rúst

Staðsetning: A 574982 N 270700

Staðhættir:

Rafveitan á Patreksfirði var fullgerð í desember 1918. Aflið er tekið úr svonefndri Litladalsá, sem rennur gegnum þorpið innarlega. Fallhæðin er 55 m. Og vatnsmagnið um 75 litr. á sekúndu. Vatnspípurnar eru um 900 m á lengd, 10 þuml. víðar, og var ætlast til að nota járnsteypupípur í þær en þær fórust á leið til landsins. Það voru síðar keyptar og

Mynd 3. Leifar rafstöðvarinnar sem reist var árið 1918 og notuð til 1950. Steyptur gafl hússins enn greinilegur.

⁴ Dagblaðið.1976.73.tbl.31.3

settar uppstálvírvaðar trépípur frá Ameríku. Túrbínan, 36 hestafla, og gangstillir er frá A/B Karlstads Mekaniske Værksted í Kristinehamn í Svíþjóð; snúningshraði 1200 á mín. Rafvélin, 23 kw, 2x230 volt, er frá Thomas B. Thrige. Vélahúsið er úr steinsteypu 8x5 m að grunnmáli, og portbyggt, með íbúð fyrir stöðvarstjóra uppi. Rafmagnið er notað til ljósa og lítið eitt til suðu. Kostnaðurinn mun hafa verið í kringum kr. 70.000.00. Halldór Guðmundson rafmagnsfræðingur hafði umsjón með verkinu⁵.

Minjalýsing: Grunnur þessarar rafstöðvar er enn merkjalegur á yfirborði. Steyptur gafl næst Litludalsá er 1 ½ metri á hæð. Grjót úr undirstöðum hússins er líka á yfirborði. Húsið hefur verið ílangt og er grunnurinn 16 metrar á lengd og 5 metrar á breidd.

Mynd 4. Skurður við grunn rafstöðvar.

Fornleifarannsókn

Grafinn var skurður út frá grunni rafstöðvarinnar til að kanna hvort eldri minjar væru undir sverði. Skurðurinn var 1x3 metrar að stærð og um 1 metri á dýpt. Engin mannvistarlæg komu í ljós í skurðinum aðeins óhreyft gróft grjótlag sem er undirstaða alls jarðvegs á svæðinu. Engar eldri minjar eru undir grunni rafstöðvarinnar.

Geirseyri ÍS-209334- 157-022

Hlutverk: Samgöngubót

Tegund: Vegur

Staðsetning: A 574977 N 270723

Staðhættir: Um 12 metra frá suðaustur horni grunns gömlu rafstöðvarinnar liggur vegur upp að húsinu Híðarskjálfi.

⁵ Jón. H. Ísleifsson. 1919. Lögberg. 29.tbl.17. júlí

Minjalýsing: Vegurinn er upphlaðin á smá hluta og liggur í átt að húsinu frá rafstöðinni. Vegurinn er 18 metrar á lengd.

Fornleifarannsókn

Vegurinn var ljósmyndarður og mældur inn með Trimble pro uppmælingartæki. Vegurinn er samtíma húsinu Hlíðarskjálfi.

Mynd 5. Upphlaðinn vegur upp í átt að húsinu Hlíðarskjálfi.

Geirseyri ÍS-209334- 157-023

Hlutverk: Fjánhús

Tegund: Rúst/hús

Staðsetning: A 575028 N 270794

Staðhættir: Um 100 metra norðaustur af grunni rafstöðvarinnar og 20 metra suðaustur af Litladalsá er fjánhús. Í frétt í Þjóðviljanum frá 1983 segir Ólafur Helgason „Í gamla daga voru gripahúsin á Geirseyri staðsett við Litladalsá“⁶.

Mynd 6. Útihús og hlaðið hólfi til hliðar.

Minjalýsing: Húsið er grafið inn í brekku og er steipt inn í hleðslur líklega af eldra fjárhúsi sem hefur verið hlaðið. Steypan ber þess merki að þetta hús sé nokkuð gamalt enda mikið blandað grjóti. Við hlið hússins er grjóthleðsla, hólfi sem gæti verið leifar að húsinu sem stóð þarna áður, eða hlaðið hólfi fyrir dýr eða hey. Op er úr steipta húsinu í hólfið. Hurð og gluggi á framhlið hússins. Stærð hlaðinna veggja 9x6 metrar, steipt hús innan veggjanna er 2x3.

⁶ Þjóðvilinn. 1983. 25.tbl.01.02.

Fornleifarannsókn

Tveir skurðir voru grafnir við húsið. Annar við suður hlið þess og hinn við austur.

Suður skurðurinn var 1x3 metrar á lengd út frá suður langhlið hússins þar sem húsið er niðurgrafið í hól. Engin merki um aðrar byggingar fundust né heldur minjar um eldri byggingar.

Austur skurður var grafinn út frá hólfi við hlið steypa hússins þar sem hleðslur voru. Grafið var frá miðju gólfi og út fyrir vegg skurð sem var 1x5 metrar að stærð og 1 meter á dýpt. Í ljós kom lag [001] sem var dökkt og fullt af nútíma rusli. Næst komu fram leifar af trégólfi [002] sem hefur verið í húsinu á einhverjum tímapunkti. Viðurinn virtist ekki vera mjög gamall. Undir trégólfinu var bara óhreyfður gjóturuðningur sem er náttúrlegur á svæðinu. Ljóst er að engar eldri byggingar eru undir þessu fjárhúsi sem gæti verið frá 20. öld, hugsanlega síðari hluta 19. aldar.

Geirseyri ÍS-209334- 157-024

Hlutverk: Fjarhús?

Tegund: Rúst.

Staðsetning: A 575034 N 270816

Staðhættir:

Við hlið [023] er rúst. Þetta hefur að

öllum líkindum verið útihús. Í frétt í Þjóðviljanum frá 1983 segir Ólafur Helgason „Í gamla daga voru gripahúsin á Geirseyri staðsett við Litladalsá“⁷.

Mynd 7. Niðurgrafin og hlaðin rúst.

Minjalýsing: Gafl hefur snúið út að Litladalsá sem er í 20 metra fjarlægð en gaflinn hefur að öllum líkingum verið út timbri og er nú horfinn. Rústin er 8x12 metrar að utanmáli og 3x6 að innanmáli. Breidd veggja er 2 metrar og hæð 1 metri.

⁷ Þjóðvilinn. 1983. 25.tbl.01.02.

Fornleifarannsókn

Grafin var skurður sem var 1x4 metrar og einn metri að lengd út frá suður hlið rústarinnar. Engin merki um eldri byggingar komu fram í skurðinum aðeins náttúrulegur grjótruðningur.

Geirseyri ÍS-209334- 157-025

Hlutverk: Óþekkt

Tegund: Garðlag

Staðsetning: A 575035 N 270824

Staðhættir: Fast við hlið rústar [024] er garður sem liggur samhliða rústinni.

Mynd 8. Sokkið garðlag.

Minjalýsing: Garðurinn er mikið yfirgróinn. Þar sem hann liggur samhliða rúst [024] en svo kemur á hann 90° horn. Hann liggur til norðausturs. Garðurinn liggur meðfram kartöflugörðum sem virðast enn í notkun. Garðurinn er 18 metrar þar sem hann liggur meðfram rústinni en 46 metrar þar sem hann liggur til norðausturs.

Fornleifarannsókn

Garðurinn var mældur upp og ljósmyndaður.

4. NIÐURSTÖÐUR

Fimm fornleifar voru skráðar á deiliskráningarsvæðinu. Minjar frá rafvæðingu Patreksfjarðar, ásamt fjárhúsum, garði og vegi. Minjar voru sjáanlegar ofan við deiliskipulagsreit en þær voru ekki skráðar. Minjarnar virðast vera allar frá 19. og fyrrihluta 20. aldar. Leifar rafstöðvana eru frá 1911 og 1918 voru það timburhús á hlöðnum og steiptum grunnum. Frekari fornleifakönnun með könnunarskurðum leiddi í ljós að ekki eru eldri minjar undir þeim sem áður voru skráðar og staðfestu grun skýrsluhöfundar frá því fornleifaskráning var gerð að minjarnar sem eru á svæðinu séu að öllum líkindum frá 20. öld og hugsanlega síðari hluta 19. aldar.

5. HEIMILDASKRÁ

Árni Magnússon og Páll Vídalín. 1921. *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns. II. bindi*. Hið íslenska fræðafjelag, Kaupmannahöfn. Sögufélagið, Reykjavík: Ljósprentuð útgáfa 1981.

Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenzka menn. XV. 1947-1950. Hið íslenzka bókmenntafjelag, Kaupmannahöfn.

Jón J. Aðils. 1971. *Einokuunarverslun Dana á Íslandi 1602-1787*. Heimskringla. Reykjavík.

Margrét Hrönn Hallmundsdóttir. 2011a. Fornleifakönnun vegna framkvæmda á Geirseyri við Patreksfjörð. Náttúrustofa Vestfjarða, NV nr. 20-11.

Margrét Hrönn Hallmundsdóttir. 2011b. Könnunarskurðir í landi Geirseyrar á Patreksfirði. Náttúrustofa Vestfjarða, NV nr. 22-11.

Margrét H. Hallmundsdóttir. 2013. Fornleifakönnun vegna framkvæmda á Geirseyri við Patreksfjörð. II. Náttúrustofa Vestfjarða, NV nr. 2-13.

Ólafur Helgason. 1983. *Stutt athugasemd. Þjóðviljinn*. 25.tbl., bls 16.

Dagblaðið. 1976. Kjördæmin keppa: Elzta eða fyrsta vatnsorkuverið? *Dagblaðið*. 73.tbl., bls 8.

Óprentaðar Heimildir

Örnefnastofnun Íslands

Örnefnaskrá Geirseyri